

Kreutz, Henrik

PRAGMATIKUS CSELEKVÉSELMÉLET – A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS MINT EGYÉNI KÁROS SZENVEDÉLY EREDMÉNYÉNEK ELMÉLETE

Cselekvés és viselkedés

A cselekvés tudatosan irányított viselkedés. Súlyos egyoldalúsághoz vezet, ha az olyan tudományok, mint a szociológia vagy a gazdaságtan, csupán a cselekvéssel foglalkoznak. Ne feledjük, az ilyen gyengeség velejárója e tudományoknak!

Ennél is rosszabb, hogy amennyiben csupán a cselekvés a társadalomtudomány tárgya, az eredményül kapott elmélet már-már ideológiába hajlik. A cselekvéselmélet és az ideológia is a látszattervényességre épít, amikor az emberi cselekvés orientációját magától értetődőnek tekinti, és tudományos tényként kezeli.

E gyengeség leküzdésének egyik útja a *Charles S. Peirce* által képviselt pragmatizmus programjának követése. Az emberi interakciókat alkotó jelek szemiotikai elemzése az egyik módja, hogy a magát cselekvéselméletként értelmező társadalomelmélet¹ ideológiai elfogultságán úrrá legyünk.

Érdemes megjegyezni, hogy *Max Weber* a cselekvéselméletet választotta 20–30 évvel azután, hogy *Peirce* lerakta a jelentéssel bíró cselekvés tudományos elemzésének alapjait. *Max Weber* megközelítése azon a nézeten alapult, hogy az emberi viselkedés tudományos elemzése csak a jövőben lesz lehetséges, azonban addig is ki kell dolgoznunk a viselkedés tudatos orientációinak, nevezetesen a cselekvésnek az elemzését.

Ezért e naiv döntés a cselekvéselmélet mellett a társadalomtudományban általánosan elfogadottá vált azt követően, hogy a jelek és szimbólumok elemzésének tudományos *programja* a gyakorlatban is kidolgozást nyert. Ez a tény azt jelzi, hogy a társadalomtudósok ideológiáikhoz ragaszkodva nem voltak képesek távolságot tartani a mindennapi életben előforduló elfogultságtól az emberi viselkedés vizsgálatakor. A „cselekvés” és a „cselekvésorientáció” fogalmak bevezetésével a tényleges viselkedés részben elhanyagolhatóvá vált. E fogalmi csúsztatás által *Max Weber* és az ő programját követő minden „Geisteswissenschaftler” megtarthatta ideológiai előítéleteit, és „tudományos tézisekként” adhatta el őket.

¹ Lásd *Charles S. Peirce* munkáját: *The New Elements of Mathematics* (1976) Ed. by C. Eisele, 4 vol. The Hague: Mouton.

A cselekvés iránya és a racionalitás fogalma

Max Weber a cselekvés négy típusát különböztette meg²:

1. „*zweckrationales Handeln*” (célracionális cselekvés): racionális cselekvés, a racionalitásnak a gazdaságtan által megfogalmazott értelmében, azaz olyan cselekvés, amely *maximalizálja* (vagy legalábbis optimalizálja) az *elérhető hasznot* a cselekvés egyetlen végső célja szerint;

2. „*wertrationales Handeln*” (értékracionális cselekvés): olyan racionális cselekvés, mely nem redukálható egy eszköz–cél sémára, hanem amely nem csupán a hasznosságon, de „értékeken” is alapul;

3. *tradicionális cselekvés*: olyan „raciomorfnak” is nevezhető cselekvést jelent (Bertalanffy), amely valaha racionális volt, ám a cselekvők már rég elfelejtették annak racionális értelmét. A cselekvők már csak konformitás vagy lustaság, azaz a szokásos „inercia” alapján ragaszkodnak e cselekvési mintákhoz;

4. *irracionális cselekvés* olyan cselekvés, amely nem érthető meg a tudatosan orientált viselkedés bázisán, és amely a tudományos elemzéskor egyszerűen csak ténynek tekinthető.

A gyakorlatban Max Weber és vele együtt a társadalomtudomány fő áramlata csupán a *célracionális cselekvéssel* foglalkozott. A racionális cselekvés elméleti szakértője elfelejtette – vagy soha nem ismerte fel – e megközelítés alapvető korlátait, amikor általánosan ezen az alapon próbálta magyarázni az emberi viselkedést. Max Weber tipológiájának számos gyengesége van. Weber nem tudta helytállóan kifejezni a „*wertrational*” terminust. Ezért a huszadik század első felének szociológiájára hárult az a feladat, hogy megfogalmazza a racionális cselekvés általános elméletét, amely az értékorientációk különböző típusaira alapozható. Talcott Parsons volt az a szociológus, aki megpróbálkozott eme ür betöltésével.

Max Weber tipológiájának második gyengesége az *irracionális cselekvésről* alkotott elképzelés, ugyanis Max Weber (akárcsak Talcott Parsons) nem tett különbséget *indulati viselkedés* és *érzelmi cselekvés* között. Ezen elméleti elfogultság háttérében a nyugati kultúra elfogultsága áll. Az *indulatok szocializációja és differenciálódása*, valamint az „*érzelmek*” formájában megjelenő *tudatos kontroll* még csak nem is ismert azok számára, akik az egyoldalú „*célracionális*” logikát követik.

Ezért a racionális cselekvés domináns elméletei figyelmen kívül hagyják a teljes Spinozától³ Alfred Heiderig ívelő intellektuális tradíciót, e teóriákból egyszerűen hiányzik a „*L'education sentimentale*”.

A tipológia harmadik hiányossága egy nyilvánvaló jelenség, a *káros szenvedély* és az abból fakadó viselkedés figyelmen kívül hagyása. E hiányosság nagyon különös, s csak az ideológiai önvédelem lehet a magyarázata. A káros szenvedélyből fakadó viselkedés mint tény a racionális cselekvésnél sokkal jobban megmagyarázható és előre jelezhető. Egy drogfüggő jövőbeli cselekedetei és sorsa könnyen megjósolható, ha tudjuk, hogy nem kap segítséget más emberektől.

² Max Weber (1956) *Wirtschaft und Gesellschaft*. Hg. V. J. Winckelmann. Köln: Kiepenheuer & Witsch, Teil 1, 1–42.

³ Az *érzelmek „more geometrico”* elemzéséhez lásd Antonio Negri írását (1981) *L'anomalia selvaggia. Saggio supotere e potenza in Baruch Spinoza*. Milano: Feltrinelli.

Így elvárható volna, hogy az emberi cselekvés elmélete a káros szenvedély elemzésével kezdődjék. Ezért magyarázatra szorul, hogy *Weber*, *Parsons* és a többi társadalomtudós miért hagyta figyelmen kívül a káros szenvedélyt, mikor az emberi cselekvés általános elméletének megalkotására vállalkozott. Igaz, a „racionális döntésméleti iskola” radikális vezetője, *Gary S. Becker* foglalkozott a káros szenvedéllyel, és kidolgozta a „racionális káros szenvedély” elméletét. Ez azonban utolsó erőfeszítéseinek egyike volt a megközelítésében mutatkozó hézagok pótlására, miután évtizedekig elhanyagolta a jelenséget. Továbbá, ha jobban elemezzük megközelítését, felfedezhetjük, hogy a racionális döntésméleti iskola egy régi fogását alkalmazva valójában nem is a káros szenvedéllyel foglalkozik. *Újradefiniálva* a káros szenvedély fogalmát, egyszerűen figyelmen kívül hagyja, amit nem tud megmagyarázni.

Ha tehát az emberi cselekvés tipológiájából indulunk ki, szélesítenünk és módosítanunk kell *Max Weber* megközelítését legalább a következő módon:

1. „wertrational” cselekvés
2. tradicionális cselekvés
3. érzelmi cselekvés
4. „zweckrational” cselekvés
5. káros szenvedély
6. irracionális viselkedés

A cselekvés iránya és a „Wertrationalitát” jelentése

Talcott Parsons megpróbálta kitölteni azokat a hézagokat, amelyek a racionális cselekvés *weberi* elemzésében maradtak.

Mielőtt feladta volna, s visszatért egy tisztán funkcionális elmülethez, megkísérelte megfogalmazni az értékorientációk elméletét, tekintettel azoknak a szocializációs folyamat során végbemenő fejlődésére.

Első megközelítése szerint – melyet nevezhetnénk „*Parsons I-nek*”, megkülönböztetve a funkcionális, „*Parsons II*” elmélettől – a szocializáció során bármely társadalmi rendszerben az egyénnek az értékorientációk következő bináris elkülönítéseit kell elsajátítania:

1. indulati – semleges
2. egyéni – közösség-orientált
3. univerzalista – partikularista
4. minőség – teljesítmény
5. diffúz – specifikus

Ezen az alapon elkülöníthetünk $2^5 = 32$ különböző cselekvésorientációt. E 32 különböző lehetséges orientációs minta közül egyre alkalmazható „zweckrational” címke, nevezetesen arra a cselekvésre, amely egyidejűleg a következővel rendelkezik:

„*Zweckrationalitát*”, *Talcott Parsons* változóival definiálva

indulatilag semleges egyéniorientált partikularista teljesítményorientált specifikus
--

Az e változók jellemezte specifikus viselkedést tekinthetjük „zweckrational”-nak. Parsons elemzése mindig a cselekvő nézőpontjából indul ki. A fent bemutatott minta az egyéni hasznosságot mérlegelő orientációk legtisztább formájának tekinthető. Más lehetséges minták például:

Példák a „wertrational” cselekvésorientációk különböző mintáira

indulatilag semleges közösségorientált partikularista teljesítményorientált specifikus	indulatilag semleges közösségorientált partikularista teljesítményorientált diffúz
--	--

E minták a „wertrational” orientáció sajátos típusait definiálják.

A neoklasszikus gazdaságtan szerint az egyének azért cselekszenek, hogy elérjék legfontosabb egyedi céljukat. Minden más cél eszközzé válik, mely többé-kevésbé hasznos vagy haszontalan a végső cél elérése szempontjából. Olyan mértékben „racionális” az egyén, amennyiben viselkedésében a fenti mintát követi. E minta a túl-egyszerűsített problémamegoldás logikájának tekinthető. Az egyén „racionálisnak” címkézhető, ha figyelembe veszi az összes olyan lehetséges esemény hasznosságát és bekövetkezésének valószínűségét, melyek végső célja szempontjából különböző kimenetekhez vezetnek.

E racionális kalkulációhoz el kell kerülnie az indulati impulzusokat, csak a saját érdekét veheti figyelembe, a kollektív szükségletek és célok nem lehetnek megfontolásának tárgyai. Nem építhet csupán tulajdonságokra és minőségekre, hanem *teljesítenie* kell. Emellett meglehetősen *specifikusnak* kell lennie, csak olyan stratégiák érdekelhetik, melyek a legfontosabb célja eléréséhez segítik hozzá. Ezért társíthatjuk az értékorientáció ezen mintáját a „zweckrational” cselekvéssel.

Mit érthetünk „wertrational” orientáció alatt? A modell-változók felhasználásával 32 különböző értékorientációt különböztettünk meg, melyek közül csak egy tekinthető tisztán „zweckrational”-nak. További példákat nézve valamelyest felfedezhetjük az értékeret.

Mit mondhatunk például a következő mintáról?

Egy „racionális” rasszista orientációs mintája

indulatilag semleges egyéniorientált partikularista minőségorientált specifikus

A fenti orientációs mintával jellemezhető cselekvő lehet például egy „racionális rasszista”. Ebben az esetben az általa leginkább méltányolt minőség egy bizonyos „faj”, amelynek létében hisz.

De ha e mintát megvizsgáljuk és összehasonlítjuk a tisztán „zweckrational” orientációval, akkor egy alapvető különbséget találunk. A „zweckrational” esetében maga a cselekvő az egyedüli személy, aki hasznot húz a racionális cselekvésből. Minden más cél csupán eszközként jöhet számításba az egyéni érdeknek megfelelő végső cél eléréséhez. A rasszista esetében legalább két szereplőt találhatunk, akik profitálnak a racionális cselekvésből.

A két szereplő közül az egyik maga a cselekvő egyén, a másik egy kollektív szereplő (az adott személy képzeletében), nevezetesen a „faj” (bármilyen legyen egy ilyen kollektív aktor a valóságban). Az egyéni érdekből fakadó cél („zweck”) mellett egy második végső célt találunk, a „faj” érdekét. Csak abban az esetben beszélhetünk „zweckrational” viselkedésről – amely valójában nem értékorientált –, ha valaki a racionalista ideológiát saját érdekében használja fel. A „zweckrational” orientációval összehasonlítva így a „wertrational” orientációt az jellemzi, hogy a cselekvés és annak eredménye *legalább két különböző haszonélvező érdekeivel összeeseng*. Egy ilyen „wertrational” cselekvőnek legalább két különböző hasznosság szerint kell kalkulálnia és optimális döntést hoznia: a cselekvő saját haszna és azon szereplő haszna szerint, akinek érdekében cselekszik. E két szereplő csak a „zweckrational” orientáció esetén esik egybe. Minden más esetben megjelennek az értékek, és *legalább két különböző szereplő érdekeit* kell összeegyeztetni.

A helyzet nagyon komplikálttá válik társadalmi interakciók esetén, ha a szereplők értékracionálisak. Ha két „zweckrational” orientációval bíró személy lép interakcióba, csak kettejük érdekei merülnek fel. Ha viszont két különböző „wertrational” orientációjú személy lép interakcióba, legalább négy szereplő érdekei fognak ütközni. Csak abban az esetben jöhet számításba pusztán három szereplő, ha e két személyt azonos értékírányultság jellemzi, érdeke. A fenti különbségeket szemlélteti az **1. ábra**.

Ha összehasonlítjuk a három esetet, rögtön világossá válik, hogy a másodiknak nincs egyszerű megoldása. Ezért azt a szituációt, melyben különböző értékírányultságok merülnek fel, összeegyeztethetetlen érdekekből fakadó konfliktusok és bizonytalanságok jellemzik. E kétértelműségek csupán olyan mértékben csökkenthetők, amilyen mértékben a különböző szereplők értékorientációja megegyezik.

A fenti elemzés alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a „zweckrational” szereplők előnyben vannak abban az értelemben, hogy az általuk létrehozott társadalmi interakciós rendszerek a legkevésbé komplikáltak. Az ilyen egyszerű rendszerek nagy hátránya az, hogy a tagok eltérő érdekeiből fakadó konfliktusaik megoldási lehetőségei jelentős mértékben korlátozottak. A racionalitás e típusa gyakran „zsákutca-szituációkhoz” vezet, amelyek közül néhányat a játékelmélet fogoly-dilemma-ként ír le.

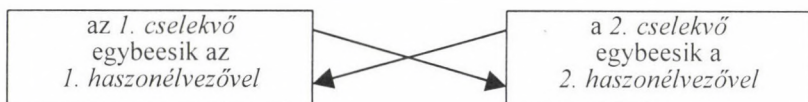
Másfelől az „értékracionális” cselekvés *hátránya* legfőképp az, hogy bonyolult interakciós rendszerekhez vezet, melyekben a hasznosságok nehezen kalkulálhatók és amelyekben ezért komplikált cserefolyamatok válnak szükségessé. Az értékracionális cselekedetek rendszerének *előnye* – úgy látszik – abban rejlik, hogy bennük sokkal könnyebb elkerülni az érdekek feloldhatatlan konfliktusait, és lehetőséget nyújtanak a konfliktusok általános értékrendszerek kialakítása révén történő megoldására. Ez egy olyan előny, amelyről nem beszélhetünk „zweckrational” cselekvés esetén.

Ezért úgy tűnik, a „zweckrational” orientációhoz képest az „értékracionális” orientáció a társadalmi rendszerek evolúciójának egy magasabb lépcsőfoka. Amikor ezt állítjuk, egyfelől tudatában kell annak lennünk, hogy az „értékorientált” cselekvés könnyen csak megjátszás lehet. Ebben az esetben „zweckrational” stratégiát követő emberek az értékorientációt csupán tettetik és ideológiai fegyverként használják. Nem kérdés, hogy ily módon az értékracionalitás kutatása korlátokba ütközhet. A gyakorlatban ez a „nyitott társadalmak” legjelentősebb problémája.

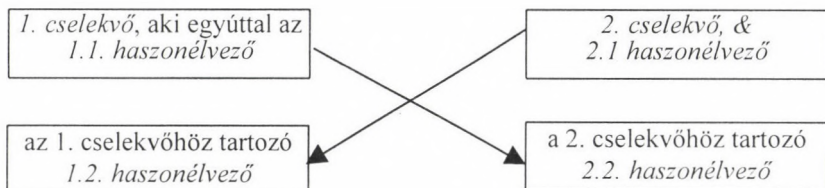
Másfelől az értékracionális cselekvés különböző formái változnak, ha lehetőség nyílik közös előnyöket kidolgozni a közös értékek alapján. Az első példánkban például a faj mint érték vált megfontolás tárgyává. Világos, hogy egy ilyen érték sok embert kizár a közös értékrendszerből és radikalizálja az érdek-orientált cselekvésekből fakadó konfliktusokat. Ezért várható, hogy csak az *univerzális orientációk* vezetnek olyan értékrendszerhez, amely hosszú távon evolúciós előnyökkel bír. Alapvető eltérések vannak ezért az értékek különböző típusai között, melyeket mindeztidáig nagyon kevésbé ismerünk.

1. ábra: A „zweckrational” és a „wertrational” cselekvés cselekvői és hasznélvezői

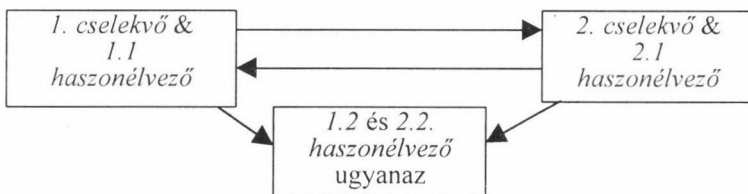
1. eset: Két „zweckrational” orientációval bíró „zweckrational” cselekvő

2. eset: Két „wertrational” cselekvő, mindegyikhez két különböző hasznélvező tartozik

3. eset: Két közös értékrendszerrel bíró cselekvő

Az érzelmi cselekvés logikája és az indulatok irracionálisága

Parsons szociológiájának alapvető problémája, hogy – a huszadik század második évtizedének pszichológiai kutatásai által befolyásolva – nem tett különbséget *indulatok* és *érzelmek* között. A *Harvard* Egyetem interdiszciplináris kutatócsoportját, melyhez *Parsons* tartozott, a pszichológus *Henderson* neve alatt szervezték meg, így még a *társadalmi rendszer* koncepciója is egy pszichológiai paradigma analógiájára született.

Parsonst ezen az alapon lehet kritizálni: az érzelmeket el kell különíteni az indulatoktól. Az érzelmekek olyan indulatok, amelyek már szocializáltak, megszemélyesítettek és a kultúra által módosítottak. Először is az élő szervezetek energiája, melyet az indulat szabadít fel a cselekvés számára, részlegesen kontrollálható, és ezért a tudatos viselkedés során kihasználható, ha maguk az indulatok differenciálhatók és a különböző indulatok különböző tárgyakhoz és célokhoz kapcsolhatók. Az érzelmekek az indulatok csoportjának azon részét képezik, melyek szocializálhatók és kulturálisan átalakíthatók. Segítenek az élő szervezetek energiáit társadalmi, személyes és kulturális cselekvési rendszerek felé irányítani. Mivel mindezen rendszerek dinamikus folyamatokból állnak, valamennyien építenek az élő szervezet indulati energiáira.

Igaz, *Parsons* kifejlesztett egy fiziológiai megközelítésen alapuló szocializációs elméletet, és így foglalkozott az energia transzformációjával is, bevezetve a „*cathexis*” fogalmát e folyamatra, de megközelítésében nem tett következetesen különbséget indulatok és érzelmekek között.

Ez a hiányosság az egyik alapvető oka annak, hogy redukcionista programjában *Casper David Homans* miért tudta sikeresen támadni *Parsons* elméletét.

Homans megpróbált visszamenni a cselekvéstől a viselkedésig az érzelmekek és azok viselkedéssel való összefüggésének tanulmányozása révén. Ugyanakkor világos, empirikusan tesztelhető és – amennyiben hamisnak bizonyulnának – elutasítható tételek megfogalmazásával megkísérelt felépíteni egy axiomatikus elméletet. Ezért úgy gondolta, hogy „*vissza kell hoznia az embert*”. Ez számára egy redukcionista programot jelentett egy olyan elmélettel, amely egyénekkel és viselkedésükkel foglalkozik, nem pedig olyan absztrakt entitásokkal, mint a *társadalmi rendszerek*, a *viselkedési minták* és a *kultúra*. Így például megfogalmazott olyan tételeket, melyek az emberek interakciói és egymás iránti szeretete közti kapcsolatra vonatkoztak. Ugyanakkor megpróbált az emberi viselkedésre vonatkozó általános tételeket is kidolgozni, melyek minden körülmény és feltétel esetén igazak lehetnek.

Így például a következőt állította:

„Minél többször kerülnek az emberek egymással interakcióba, annál inkább szeretik egymást.”

és:

„Minél inkább szeretik egymást az emberek, annál többször lépnek interakcióba egymással.”

Ezen állításokban egy mögöttes feltételezés rejlik, nevezetesen az, hogy az érzelmek és a viselkedés szisztematikusan kapcsolódnak egymáshoz, s hogy ez az érzelmek és viselkedés közti kapcsolat az állítások általános logikáját követi, miként az empirikus társadalmi valóság sajátosságai is levezethetők e logika általános axiómáiból.

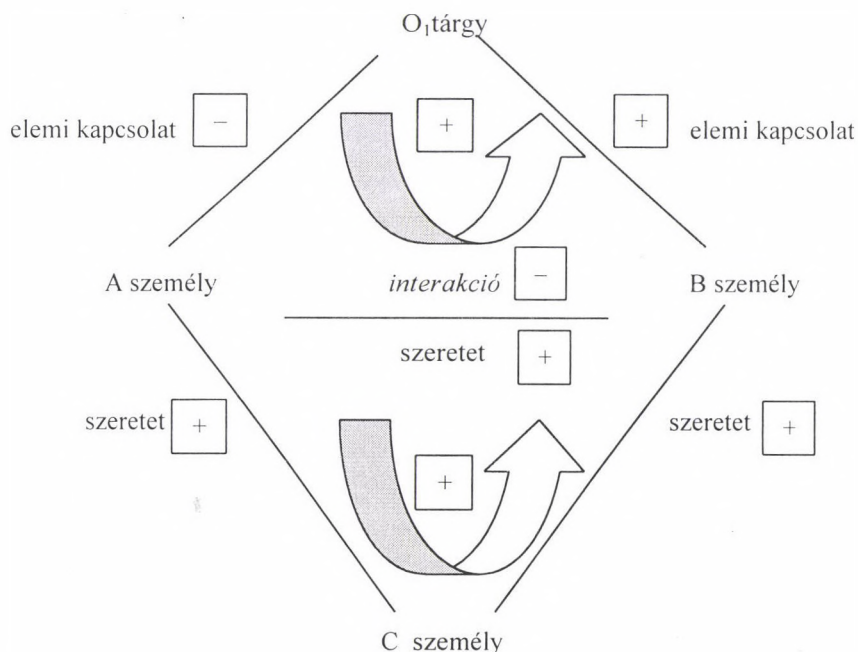
Más szavakkal, *Homans* megkísérelte racionalizálni az érzelmeket. Ezen általános tételekkel az a probléma, hogy néha igaznak, néha hamisnak bizonyulnak. Továbbá az ilyen általános lineáris tételek alapján, melyek mindegyike két változóra vonatkozik, nem állapítható meg, hogy milyen körülmények közt érvényesek és mikor nem.

Homans azzal vádolta *Parsonst*, hogy az emberre vonatkozó „*túlszocializált koncepciót*” alkotott az emberről, a saját megközelítésével viszont az a probléma, hogy az ember „*túlracionalizált koncepcióját*” követi, amely szerint az érzelmek alapvetően nem különböznek az észlelésektől. A társadalmak – ahogy ő és sok követője hitte – az egyének által épülnek fel az általános lineáris egyenletrendszerek logikája szerint.

Ha valaki belenéz *Homans* életrajzába, könnyen megértheti világnézetét és elméleti megközelítését. Tipikus „*WASPS*” (fehér, angolszász, protestáns) származás, egy hadihajó tisztje volt a második világháborúban. Redukcionista szociológiai megközelítése – úgy tűnik – megfelel a hadihajó szigorú rendjének. Maga *Homans* is írt egy rövid cikket e társadalmi rendről. A WASP réteg felső osztályának jól integrált tagjaként soha nem kérdőjelezte meg e rendet, és soha nem foglalkozott a hadihajóját körülölelő makrostruktúrával. Tette a dolgát és megtanulta e mikrovilág dinamikáját. A „visszahozni az embert” programja ezért azt jelentette, hogy a társadalmat az ő logikája szerint kell modellezni. Nézőpontja szerint az emberek nem rendelkeznek jól szocializált személyiséggel, totális intézmények külső szankciói által kell ellenőrizni őket. Itt egy nagyon érdekes párhuzamot találunk a „fogoly-dilemma” játékelméleten belüli központi szerepével.

Kettős probléma merül fel egy ilyen programmal. Egyfelől lehetetlen leírni nagy számú változók komplex statisztikai kölcsönhatásait lineáris egyenletrendszerrel. Így például az interakció és szeretet mellett az úgynevezett „*elemi kapcsolatokat*” és a tulajdonítási folyamatok különböző típusait is figyelembe kell vennünk, ha a mindennapi élet logikáját meg kívánjuk érteni. Például figyelembe kell vennünk az elemi kapcsolatokat, ha az interakció szeretetre gyakorolt hatásait meg akarjuk jósolni. A *Heider* által javasolt cselekvési logika szerint a következő tipikus dilemmákat fogalmazhatjuk meg:

2. ábra: Társadalmi interakció, érzelmek és elemi formáció Fritz Heider „belépési pszichológiája” szerint

Az érzelmek heideri logikája szerint egy szituáció három elemét mindig egyszerre kell figyelembe venni, és a három kapcsolat értékeit össze kell szoroznunk egymással. Példánkban egy értékkel bíró tárgy szerepel, melyhez A személynek nincs hozzáférhetősége, B-nek viszont van. Mindketten szeretnek egy harmadik személyt, C-t. Azt jósolhatjuk, hogy abban az esetben, ha A és B csupán ismerik egymást, de *nem* lépnek interakcióba, A személy szeretni fogja B-t.

Ugyanakkor A és B különböznek a releváns O₁ tárgyhoz való hozzáférésben, és B személy nem hajlandó vagy nem képes e hozzáférési lehetőséget A-ra átruházni, ezért kerülni fogják az interakciót, tekintve hogy az, amennyiben a körülmények kikényszerítik, negatív (ellenséges) lesz. Ezért ebben az esetben A és B személyek csak akkor fogják szeretni egymást, ha el tudják kerülni a közvetlen interakciót. Ha közvetlen interakcióra kényszerülnek, kapcsolatuk nem pozitív, hanem *ambivalens* lesz. Ámde az ambivalencia egy labilis szituációt foglal magába, ezért az A, B és C személyek társadalmi környezetének további tárgyait, személyeit és körülményeit kell figyelembe venni, ha valaki meg kívánja jósolni, hogy az így létrejött *keresztnyomás* (*cross pressure*) feloldódik-e vagy továbbra is fennmarad.⁴

Ha most megfontolás tárgyává tennénk egy személy olyan szituációban végrehajtott „zweckrational” cselekvését, amelyben számos más ember is képes befolyá-

⁴ Az ambivalenciára vonatkozóan lásd még: Andrew J. Weigert (1991) *Mixed Emotions. Certain Steps toward Understanding Ambivalence*. New York: New York State University. Fritz Heider nem foglalkozott ilyen bonyolultabb konstellációkkal.

solni a cselekvés lehetséges kimenetelét, irracionális volna figyelmen kívül hagyni az adott szereplők közti érzelmi kötéleket, valamint azt, hogy az adott tárgyak milyen érzelmi jelentőséggel bírnak számukra.

Ezért az elemző első feladata annak eldöntése, hogy *ki és mi fontos az adott szituációban*. Miután e feladatot megoldotta, fel kell tennie a kérdést, hogy milyen érzelmi egyensúly vagy egyensúlytalanság van a releváns személyek és tárgyak között, és a cselekedetek, amelyeket a jövőbeli lehetséges fejleményekre tekintettel kell vizsgálni, hogyan illeszkednek e kiegyensúlyozott vagy kiegyensúlyozatlan konstellációba, hogy e jövőbeli cselekedetek megváltoztatják-e vagy megerősítik a teljes konstellációt.

Csak akkor lehet megjósolni bizonyos stratégiák költségeit és nyereségeit, ha mindezeket empirikus alapon becsülni tudjuk (vagy még jobb, ha ki tudjuk számolni). Ugyanakkor a kimenetek függeni fognak mindezen konstellációk és folyamatok bekövetkezési valószínűségeitől. Az ilyen kalkulációk egyszerűen kivitelezhetetlenek, és a racionális döntésmélet utópikus programnak bizonyul, kivéve egy börtönben vagy egy háborúban résztvevő hadihajón. A kilencvenes évek elején *D. P. Green és I. Sharpio „A racionális döntésmélet patológiái”* című áttekintésében kimutatta, hogy a *racionális döntésmélet* programjának harminc éve „nem hozott új, empirikusan tartható eredményeket a politikára vonatkozóan”⁵. Most, közel negyven év elteltével úgy tűnik, hogy ez az állítás nem csupán azért érvényes, mert elfogadott tény, hanem mert teljesülése szükségszerű. Ahogy az ismert szociálpszichológus, *Robert P. Abelson* megfogalmazta: „*A racionális döntésmélet teoretikusai megpróbálták újra feltálni a pszichológiát a viselkedés empirikus vizsgálata iránti őszinte elkötelezettség nélkül.*”⁶

A racionális döntésmélet mint *empirikus elmélet* totális csődje demonstrálható azzal a ténnyel, hogy négy évtized kutatásai során nem született olyan munka, amely egy játszmat *extenzív formában* kifejezne oly módon, hogy egy valós élethelyzetben empirikusan tesztelhető legyen. A játékelmélet területén az úgynevezett „kutatás” szabályszerű mintáját a következő totális stratégiákhoz általános értékeket vezet be, és ezen az alapon számolja ki a lehetséges kimeneteket. Csupán ennyit téve a megközelítés a spekulatív filozófia egyik ága marad⁷. De azért kétségkívül van olyan ága a racionális döntésméletnek, amely kísérleteket használ fel. E tradíción

⁵ *J. Friedemann* (ed.) (1996) *The Rational Choice Controversy*. New Haven, 235–276. old.

⁶ *The Secret Existence of Expressive Behaviour*. In: *J. Friedemann* (ed.) (1996) *The Rational Choice Controversy*, 34.

⁷ Az extenzív játékok a stratégiákat rendszerint mindkét fél esetében három vagy négy lépésre korlátozzák, a legtöbb esetben mindkettőjük csak két lépést tesz. Ha valaki összehasonlítja egy egyszerű sakkjátszmát (és a sakk még egyszerűnek tekinthető a mindennapi élethez képest) egy ilyen redukált és túlegyszerűsített valósággal, akkor fogalmat alkothat a játékelmélet és a valós élet közötti nagy távolságról. Egy jó sakkozó mindkét fél 6–8 lépésében gondolkodik, és minden lépés körülbelül 10 választási lehetőséget foglal magába; nem csupán kettőt, mint a játékelméletben. A játék első 12–15 lépéséig lehetőségek ezreivel számolnak előre. A megnyitáshoz sok stratégia létezik, és mindegyiknek számos variációja van, így nem elég csupán annyit jelezni, hogy valaki a „szicíliai megnyitást” választotta, a megnyitás variációját is specifikálni kell.

Az extenzív játékokra vonatkozóan lásd például: *James D. Morrow* (1994) *Game Theory for Political Scientists*. Princeton: 6. fejezet

belül érdekes kutatásokra lelhetünk, bár mindegyik kísérleti szituáció kikényszerített választásokon alapul, és engem *Homans* hadihajójára emlékeztet.

Összegezve, az érzelmi cselekvés fogalma elméletileg és empirikusan jól megalapozott, nem redukálható a racionális cselekvés valamiféle típusára. Az érzelmi cselekvés nem csupán mikroszinten, hanem a politikában és a társadalom makroszintjén is elsődrendű fontossággal bír. Az érzelmekre vonatkozó tradicionális egyensúlyi- vagy kognitív konzisztencia-modellekre építő szociálpszichológiai kutatások mellett az indulatok fraktális logikáját kidolgozó új megközelítések is megfogalmazódtak⁸. Ezzel párhuzamosan az érzelmek alakulásáról szerzett empirikus és kísérleti tudás gyorsan bővül.⁹ Ezért el kell fogadnunk azt a tényt, hogy az emberi cselekvés magyarázatát a racionális döntésméletnek számos alternatívája létezik, s hogy a „zweckrational” cselekvés legfeljebb egy speciális eset.

A káros szenvedély és az ámitás logikája

Ha a legális drogok – mint az alkohol és dohány – használatát és a gyógyszerekkel való visszaélést is számításba vesszük, akkor a drogfüggőség széles körben elterjedt és a normál viselkedés egy formája.

E jól bizonyított tény ellenére az általános társadalomelmélet nem ölelte fel szisztematikusan az ilyen viselkedést, bár foglalkoztak vele, mint a deviáns viselkedés speciális esetével. Ez volt – és még ma is ez – az elméleti szociológia egyik alapvető hibája.

A megközelítésemben javasolt nézőpont szerint a káros szenvedély az emberi viselkedés és az emberi cselekvés egy általános formáját képviseli, és sokkal szélesebb körben elterjedt és mindennaposabb, mint a drogfüggőség. Tudjuk például, hogy a szerencsejáték káros szenvedéllyé válhat, hogy a rögeszmék és szenvedélyek olyan formát ölthetnek, amikor bizonyos személyek és/vagy tárgyak még nagy populációk számára is pótolhatatlanná válnak stb. Általánosabban fogalmazva, bizonyos körülmények hatása alatt a viselkedés majd minden formája káros szenvedéllyé, a tárgyaknak majdnem mindegyike valamilyen káros szenvedély tárgyává válhat. Így például beszélhetünk „a munka alkoholistáiról” is, nemcsak analógiás értelemben, hanem mint a káros szenvedély egy formájáról. Ugyanígy a gépkocsik és birtoklásuk, illetve használatuk a legveszélyesebb és leginkább elterjedt káros szenvedélyek egyikévé vált civilizációnkban. Egyedül Németországban az elmúlt negyven évben körülbelül *félmillió ember halt meg és ötmillió súlyosan megsérült* az utakon. Ugyanezen időszakban Európában emberek milliói veszítették életüket autóbalesetben. Ez olyan, mint egy világháború, a „normális” emberek mégis helyénvaló és békés interakciónak tekintik. Ebből kifolyólag a káros szenvedélyek két típusát fogjuk elkülöníteni, nevezetesen a *drogfüggőséget* és a *tárggyal nem bíró káros szenvedélyt* (*addiction*) vagy *szenvedélyt* (*passion*).

⁸ Lásd például: *Luc Ciompi* (1997) *Die emotionalen Grundlagen des Denkens. Entwurf einer fraktalen Affektlogik*. Göttingen: Vandenhoeck.

⁹ Például *Gerald Hüther* (1997) *Biologie der Angst. Wie aus Streß Gefühle werden*. Göttingen: Vandenhoeck.

Mi a közös e két formában?

Először is, egy káros szenvedély növekvő függőséget eredményez, és a függőség önmagát megerősítő jelenség. Minél inkább függőségbe kerül valaki egy drogtól vagy szenvedélytől, annál inkább szüksége lesz rá, és csak egyre nagyobb mennyiségekkel lesz képes elérni ugyanazt a kielégültséget és boldogságot. Másrészt ha valaki függővé vált, káros szenvedélyének kieléséhez szüksége lesz drogra. Ha ezt nem kapja meg, a hiány fogja motiválni, és cselekedeteit a célnak, az anyag megszerzésének szolgálatába fogja állítani. *Nem maga a cselekvő határozza meg a célját, hanem pszichológiai állapota „dönti el” számára, mi a legfőbb tennivalója. A racionális döntésmélet nyelven: a cselekvés lehetséges kimeneteleinek hasznossága felől a káros szenvedély és a szervezet általa előidézett pszichológiai állapota dönt, nem pedig maga a cselekvő!*

A függőségnek durván két típusa különíthető el: az egyik a „pszichikai” függőség, a másik a „szomatikus”. Legalábbis a függőség magasabb fokán a szervezetnek szüksége lesz az anyagra, hogy helyreállítsa pszichológiai folyamatainak egyensúlyát. Drogfüggőség esetén egy külső anyagra van szükség a stabil szomatikus állapot helyreállításához. E stabil állapot bizonyos idő elteltével tipikusan felborul, és új anyag használata válik szükségessé a pszichológiai egyensúly helyreállításához. A drogok és mániák révén elért stabil állapot különbözik az egészséges szervezet által kialakított és reprodukált egyensúlytól; a káros szenvedély rabja nem képes saját pszichológiai egyensúlyát helyreállítani erőteljes beavatkozás és más emberek segítségével, amelyet tudatosan rá kell kényszeríteni a szervezetére.

Másodszor, a nem tárgyra irányuló káros szenvedélyek esetén az endorfinokat, melyektől a cselekvő függővé válik, maga a szervezet termeli. Az endorfinokat a test egy izgalmi állapotban termeli bizonyos viselkedési formák vagy külső ingerek hatására, legyenek azok személyek vagy tárgyak.

Harmadszor, a cselekvés és viselkedés nagyon közel áll egymáshoz a káros szenvedély mindegyik formájában, sokkal inkább megegyeznek, mint a cselekvés bármely más típusa esetén.

Ha egy szervezet elérte a szomatikus függőség állapotát, *a cél és a cselekedetek hasznosságát a test határozza meg, nem pedig a cselekvő tudatos kalkulációja. A „racionális cselekvés” csak az anyag megszerzéséhez, és egy bizonyos, endorfinok termelését eredményező pszichikai állapot eléréséhez szükséges eszközök kiválasztásában játszhat szerepet. Egy heroinfüggő dönthet arról, hogy prostituált lesz vagy drogkereskedővé válik, de nem dönthet arról, hogy szüksége van-e heroinra vagy sem. De még az anyag megszerzésének módjára vonatkozó választások is javarészt az adott szituáció által kínált lehetőségektől függnak, és nem képezik szabad döntések tárgyát, mivel az nem képes hosszú távra tervezni. Ezek szerint a racionális döntésmélet központi elemei a káros szenvedély mindkét formája esetén hiányoznak: hiányzik a viselkedés lehetséges kimeneteleinek hasznossága felől való személyes döntés, és a jövőre vonatkozó kognitív várakozások valójában nem befolyásolják a viselkedést.*

Ámde ebből a tényből kifolyólag a cselekvés és a viselkedés közti különbség el fog tűnni. A szomatikus függőség első fokának tipikus jellemzője, hogy az egyén megpróbál leszokni szenvedélyéről, beszél erről és álmodozik róla, de nagy valószínűséggel a szenvedély rabja marad, ha nem kap külső segítséget. Még ezen utóbbi

esetben sem túl magasak a drogfüggő személy szenvedélytől való megszabadulásának esélyei.

Negyedszer, a káros szenvedélyek sok formáját nem tiltják, sőt, fel sem ismerik a mindennapi életben. Hogy milyen drogokat fogadnak el és melyeket tiltanak, az a kulturális tradíciótól és az állam politikájától függ. Például a szovjet államapparátus számos tagja nagy ivó volt, mégis sok évig pozícióban maradhatott. Egy másik példaként említhető *Göring*, akit morfiumfüggőnek tartottak, mégis legalább 12 évig Németország legbefolyásosabb személyisége volt. Ezek kivételek. De a hétköznapi emberek százmillióinak normál viselkedése függ nemcsak az alkoholtól, a marihuánától, a kokaintól és az új szintetikus drogoktól, hanem egyfelől a nagyvállalatok által eladott eszközöktől és módszerektől, másfelől a politikai ideológiáktól. Televíziók, gépkocsik, üdülés és a tömegfogyasztás minden formája újabb fogyasztást generál és függőséget okoz. Az a tudós, aki nem végez a viselkedésre vonatkozó empirikus kutatásokat, hogy kimutassa, mennyiben tekinthetők ezen függőségek káros szenvedélyeknek, és nem teszti előre, hogy a szabad akarattal rendelkező és a világot racionálisan értelmező emberek mindegyike racionálisan cselekszik-e, egyfajta zsonglőr, a józan ész főpapja; a szokásos viselkedést szilárdítja meg ahelyett, hogy elkülönítené a káros szenvedélyt a személyes döntéseken alapuló cselekvéstől. A csupán axiómaként deklarált állítás, hogy minden ember racionálisan cselekszik, olyan, mint egy megváltástan, amely a legalapvetőbb kérdés empirikus kutatása elé gördít akadályt.

Mindmáig valójában senki sem tudja, hogy társadalmunkban az emberek milliói által értékelt viselkedésformák és tárgyak közül melyek tesznek valamilyen szenvedély rabjává. Például nagyon valószínű, hogy a gépkocsik káros szenvedély eszközeivé váltak társadalmunkban, és sok ember nem egyéni racionális döntés alapján vásárolja meg és használja őket, hanem személyes szenvedélyének indíttatására. Ugyanez igaz lehet a televízióra, gyorsételekre, Coca-Colára és civilizációnk egyéb áldásaira is.

Ötödször, a legfőbb ok, amiért a drogtól vagy képzeletbeli dolgoktól, rögeszméktől függő emberek többsége káros szenvedély rabjává vált az, hogy nem találtak kielégítő életcélt. Mivel számukra jelentés és értelem nélküli maradt életük, elfogadtak egy káros szenvedély által okozott függőséget. Ezáltal feladták a szabad választást és elfogadták a káros szenvedélytől való függést. *Azért tették ezt, mert nem találtak jelentést vagy célt az életüknek.* Elfogadva a káros szenvedélyek valamely formáját, megszabadultak ettől a problémától. Függővé válva az egyén megszabadul a döntés problémájától. Ebben az esetben nem kérdés, hogy mit kéne tenni, mert „az” – nevezetesen a káros szenvedély – eldönti a függők számára, hogy mi a teendő.

Anélkül, hogy tudatában lett volna, *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művében Max Weber maga is leírta a káros szenvedély rabjává válás folyamatát egy anyagtalan drog esetére. Ha valaki újraolvassa klasszikus munkáját azon hipotézis alapján, hogy művében egy kollektív függőség történetét elemezte, megbízható elemzését találja egy rögeszmének.

Fordította: Földvári Mónika